

É R T E K E Z É S E K
A NYELV- ÉS SZÉP TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS- AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XI. KÖTET. VIII. SZÁM. 1883.

A

MUHAMMEDÁN JOGTUDOMÁNY

EREDETÉRŐL.

GOLDZIHER IGNÁCZ

L. TAGTÓL.

— Ára 10 kr. —

BUDAPEST, 1884.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

É R T E K E Z É S E K

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Télfy Ivántól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvkönyvhöz. Télfy Ivántól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, ezek tekintetéből Akadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vámbéry Armintól. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Gelije Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Sótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szezei Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. Brassai Sámuel től. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratai- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikái felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. Finaly Henrik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Télfy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antal l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szó tárka 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei elött) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzokról és megjelölésök módjairól. Gr. Kuun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szöveftegetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szénássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defterekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlébeszéd Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázó i után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Csérei János Barczai Ákos fejedelemben benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlébeszéd Bitnitz Lajos felett. Szabó Imre t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló. Vadnai Károly l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlébeszéd Engel József felett. Finaly Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ösköltés zetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlébeszéd Schleicher Ágost. külső l. tagfelett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignác tól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlébeszéd Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kuun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende. l. tagtól 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarrá. Brassai Sámuel r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól.

A

MUHAMMEDÁN JOGTUDOMÁNY

EREDETÉRŐL.

GOLDZIHHER IGNÁCZ

L. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Budapest, 1884. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A muhammedán jogtudomány eredetéről.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1884. január 7-én tartott ülésén.)

Az iszlám körében e vallásos rendszer létezésének tizenhárom évszázada alatt kifejlődött szellemi tevékenység egyik ága sem részesült olyan széles műveltetésben, mint az a tudomány, melyet a muhammedánok a legfőbb és legfontosabb tudománynak tartanak és »*Ilm al-Fikh*« elnevezéssel jelölnek meg. Ez elnevezést *muhammedán jognak* vagy *kánonjognak szokták fordítani*, de e fordítás nem meríti ki az egész fogalmat és nem írja körül az egész kört, melyet a *Fikh* magába zár. A *Fikh* ugyanis nemcsak az egyházi és polgári jog minden pontjára terjed ki, hanem szabályozza a vallásos szokások és observantiák legapróbb mozzanatait is. Minthogy így a muhammedán élet legcsekélyebb részleteire is kiterjed, az iszlám legelső idejétől fogva nemcsak tudománynak, hanem »*a tudománynak*« is nevezték s minden egyéb ismeretet csakis mint neki szolgáló segédtudományt becsülték meg és fontosságát a szerint mérlegették, a mint »*a tudomány*« alapos kifejtésében több vagy kevesebb hasznót hajt, több vagy kevesebb segílyt nyújt.

E tudomány az, mely egészen a legújabb időkig a muhammedán nevelés alapját és célját képezi, melynek legelső elemei felé fordul a legelemiebb oktatás és melynek sokágu tárgyalása képezi a mecsetbeli főiskolák foglalkozásának középpontját. Ha a muhammedán ember »tudósok«-ról (*'ulemâ*) szól, akkor egészen a mai napig a kánoni tudósokat érti ez elnevezésen. Páratlan gazdagságu és terjedelmű az az irodalom, melyet a muhammedán vallásra tért összes nemzetek közös munkája e tudományban megteremtett. A muhammedán törvény már az iszlám második századában megérte *codificátióját* és azóta a

létesült codexeket szüntelen fejlesztették, magyarázták, alkalmazták. Már egyébütt szólottam a muhammedán jog fejlődésének különböző irányairól és e fejlődés alkalmával létrejött különféle egyenlő rangú és tekintélyű iskolákról.¹⁾ Ez előadásom célja visszamenni ez iskolák keletkezésének legelső csiráira: a *muhammedán* jogtudomány eredetére.

L.

Ha az előrebocsátottak után azon körülmény fonalán indulunk, hogy az iszlám legelső keletkezése óta mily nagy szerepet visz a muhammedán társadalomban a »Fikh«, úgy könnyen azon téves nézetre juthatunk, hogy a »Fikh« az arab szellem sajátlagos terméke, hogy azt, legalább főfelveire nézve, önnön magából fejtette ki, hogy a törvény rendszerének alkotása nem kívülről reá ható befolyásnak eredménye. És tényleg a »Fikh« eredetiségének tana az, melyet a keleti kulturtörténetnek fő képviselői vallanak, vagy ha nem is vallják, legalább nem elleneznek. Lég magasából nézve, olyannak is látszik a dolog. Csak egy író szavait akarom e tekintetben idézni, olyanét, kit a sémi civilizációra nézve az uralkodó eszmék tolmácsa vagy szószólójakép szoktunk tekinteni. »Azt hiszszük, — ugymond Renan — hogy az arabokra hatott görög befolyás feltevése csak a philosophiára és a természettudományokra nézve áll, még pedig a Kr. u. IX. századot tekintve. Ezen befolyást megelőzőleg és e befolyás körén kívül, az arabok a VII. század vége, de különösen a VIII. század eleje óta saját szellemökből (de leur propre génie) a speculativ tudomány egész ágait fejlesztették, mint p. o. a grammatikát, (nahu), a theológiát (kelám) és a törvénytudományt (fikh); sajátképen szólva, ez a scholastikus szellem fellépése a semiticus népek közt.²⁾ Mint e szavakból látjuk, Renan a grammatikán és theológián kívül — de még ezekre nézve is kétely fér Re-

¹⁾ *Az Iszlám*, 166—170. lap.

²⁾ *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques* (4. kiadás) 380. lap.

nan állításához¹⁾ — a »Fikh«et az arab szellem sajátlagos termékének nevezi, az arab genius tulajdonának, melynek léte-sülésében nincsen kezdeményező része egyéb idegen kulturá-nak, mely, mint sok egyéb téren az arab népre hatott és e hatás által szellemi életének fontos mozzanatait ébresztette fel benne, melyeket aztán az őt jellemző receptív tehetségnél fogva²⁾ nemzeti geniusa szerint feldolgozott, és teljesen sajátjává tett.

E felfogás ellen, egyelőre negatív irányban, számos ér-vet lehetne felhozni. Csak egynéhánynyal akarom e helyen beérni, mielőtt saját nézetem előadásához és ennek pozitív be-bizonyításához foguék. *Első* sorban a muhammedán jog eredeti arab természetének feltevése mellett alig érthető az a tény, hogy a muhammedán törvénykezésnek tiszta arab alapon álló első kísérlete (a korán és a legrégebb autentikus hagyomá-nyok) épen jogi tekintetben oly hiányos és fogyatékos, hogy a polgári élet legprimitívebb viszonyai között sem lehetne pusztán az ő segítségükkel és az ő utmutatásuk szerint itélni, mint-hogy mindennapi kérdésekre nézve cserben hagynak és csak oly alkalmakra nézve tartalmaznak döntő nyilatkozatokat, melyek Muhammednek véletlenül útjába kerültek.³⁾ És ez igen természe-tes, mert, és ez *második* érvünk, az arab népnek iszlám-előtti kul-turviszonyaiban nem voltak meg azok az előzmények, melyekből a törvénytudománynak hirtelen kipattanása megmagyarázható volna. Egy kis szokásjogra meg a beduin életviszonyokkal ösz-szefüggő, leginkább az üldözötteknek oltalmazására, a törzsek-nek egymáshoz való viszonyára és a clientelára vonatkozó ne-hány többé-kevesebbé határozott tételeken kívül⁴⁾ alig voltak pozitív társadalmi szabályaik. Esetről esetre a törzsek és al-

¹⁾ A grammatikát tekintve, e nézet tarthatatlanságát kifejtettem *Nyelvtudományi közlemények* XIV. kötet (1878) 311—318. lapokon (A *nyelvtudomány történetéről az araboknál* 7—14. l. különlenyomat) V. ö. *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft* XXXIV. köt. 375. lapját. Minthogy az említett helyeken található fejtegetés jelen tárgyunkra is fontossággal bír, annak tekintetbevételére kérem az olvasót.

²⁾ *Egyetemes philologiai közlöny* I. kötet (1877) 23. l.

³⁾ Lásd *Az Iszlám*. 106. lap.

⁴⁾ Ilyenekről értekeztem a *Zeitschr. für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* XIII. kötete (1881.) 252 és kk. lapjain.

sőbb osztályai szövetkezés (hulf) által szabályozták egymáshoz való viszonyaikat. Mikép is lehetett volna törvény ott, a hol állandó társadalmi viszonyok nem léteztek? A nomád életmód nem a szabott intézmények, az institutiók talaja.

És tényleg az iszlám fellépése előtt az arabok között nem találunk még oly jogi tételeket sem, melyeket a római vagy germán stb. jog legeslegelső kezdeteivel lehetne összehasonlítani, és mely későbbi jogfejlődésnek alapúl szolgálhatott volna. — És végre *harmadszor* a muhammedán jog művelése nem is az arab félszigeten indult meg. A medinai muhammedánok és azok, kik e kör közvetlen hatása alatt állottak, az iszlám pietisztikus oldalát képviselték és a próféta szavainak s tetteinek kegyeletos őrzésével foglalkoztak. Az iszlám gondolatának bővítéséhez nem járultak; új eszmékkel nem termékenyítették azt.

Az iszlám fejlődésének speculativ mozzanatai, és e körben a jognak fejlesztése is, nem az arab félsziget gondolkodóinak és uralkodóinak munkája. A muhammedán jogi iskolákat Szyriában és Mesopotámiában látjuk legelőször támadni, miután az iszlám egyrészt a byzanci, másrészt a persa birodalom e tartományait magáévá hódította vala.

Ezek azon negativ mozzanatok, melyek a muhammedán jog arab eredetisége ellen felhozhatók. Emeljük még azon tényt is, hogy mint *Kremer Alfréd* a muhammedán jog vázlatos előadása alkalmával több ízben felhivta a figyelmet arra, hogy az iszlám törvényének épen sarkalatos tételei a római joggal teljes egyezést mutatnak fel ¹⁾. Ugyanezen körülményt kiemeli *Van den Berg* hollandi tudós is a muhammedán birtokjogról írt könyvének ²⁾ több helyén. Kremernek úttörő munkája egyik legfényesebb fejezetében sikerült is kijelölni azon pontokat, melyekben a muhammedán jog a római jogból legtöbbet kölcsönzött és reá mutatni a muhammedán birodalom azon pontjaira, melyeken ily kölcsönzésekre legtöbb alkalom kínálkozott. Nem tartjuk ugyan eléggé bebizonyítotttnak, hogy ily kölcsönzések

¹⁾ *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. I. köt. 9. fejezet.

²⁾ *De Contractu »Do ut des« jure mohammedano* (Lugduni Batav. 1868.)

mint azt Kremer feltételezi, már az iszlám előtti időkben is előfordultak légyen az arabok részéről, közvetítve azon élénk kereskedelmi összeköttetés által, mely már akkor a római birodalom és az arab kereskedelmi középpontok között létezett. Sőt most reá mutathatunk arra is, hogy egy görög nyelven ismeretes délarab (ugynevezett himjári) törvénygyűjtemény, melyet Hammer-Purgstall *Arab irodalomtörténete* első kötetében közöl,¹⁾ valószínűleg csak apokryph koholmány²⁾. De ha e kölcsönzések nem is nyulnak vissza az iszlámot megelőző időkbe, mindenestre tagadhatatlan, hogy az iszlám utáni időben reájok szorultak a jogfejlődési előzmények nélkül szűkölködő arabok. Hogy e kölcsönzések mily felszínesen történtek, arra nézve meg nem állhatom, hogy Kremer egyik klasszikus példáját ne idézzem. A muhammedán jog szerint ugyanis a gyámság határideje (cura minorum) a gyámság alá helyezett kiskorú egyén 25. életéveig terjed. Már pedig a keleti ember physikai fejlődését vévén mértékül, a muhammedán jog rendesen már a 15. életévet tekinti a kiskorúság határának; hisz tizenöt éves ember már családot is szokott alapítani. A cura minorum-nak a 25-ik életévig való kiterjesztése egyenesen a római jogból való átkölcsönzésre vall, melyet még saját éghajlati viszonyaikhoz sem alkalmaztak az arabok.³⁾ A Kremer által felhozott adatokhoz hozzá tehetnénk még egy tény, melyet a muhammedán hódításokról szóló legrégibb forrásból, Al-Balâdori munkájából merítünk, és mely erős világot vet azon méltánylásra, melylyel az arabok az idegen népek jogi institutiói iránt viseltettek. Abû Jûszuf, (a muhammedán jog egyik legrégibb tekintélye (meghalt a hidsra 182. évében) így szól: Ha valamely meghódított tartományban egy régi nem-arab institutió áll fenn, melyet az iszlám sem meg nem változtatott, sem pedig el nem törölt, és a hívők az imámtól azon körülmény ellen emelnének panaszt, hogy e régi intézmény az ő érdekeiket meg-

¹⁾ *Literaturgeschichte der Araber* I. köt. végén.

²⁾ Nöldeke, *Geschichte der Araber und Perser zur Zeit der Sassaniden* 175. lap.

³⁾ Kremer i. h. 532. lap.

- károsítja, akkor az imámnak nincsen jogában a régi törvényt megváltoztatni ¹⁾).

Kremertől függetlenül újabb időben némely francia tudósok, kik az algieri gyarmatokra való gyakorlati tekintetből nagyon sokat foglalkoznak a muhammedánok jogi rendszerével, szolgáltatnak adatokat a muhammedán jognak a rómaival való összefüggésére nézve. Így nevezetesen 1878-ban egy névtelenül megjelent munka szerzője ²⁾, kinek gondolatmenetét *Henry Hugues*, az algieri törvényszék mellett működő egyik tanácsos fejti ki bővebben ³⁾. De akadnak másrészt olyan tudósok is, kik a két rendbeli jog különböző természetéből kiindulva, ez összefüggést kicsinybe veszik vagy egyáltalán tagadják. Így p. o. *Dareste* azon eredményre jut, hogy — ha egyáltalán a nyugati civilisációnak volt befolyása az arab jog létesítésére — úgy inkább az egyházjognak volt ily befolyása, nem pedig a világi jognak. ⁴⁾

II.

Az általunk felvetett kérdésre nézve azonban nem annak a ténynek a felderítése bír fontossággal: hogy a muhammedán törvény egyes tételei mutatnak-e rokonságot egyéb társadalmak, a mi esetünkben a római jog alapján fejlődött társadalomnak törvényeivel? Mert itt nem az a kérdés, hogy egészen elszigetelt s az akkori nem-muhammedán társadalommal teljes ellentétben álló törvényeket hozott-e az iszlám, vagy pedig elcsatolt-e egyet-mást azon népek törvényeiből s institúcióiból, a melyekkel historiai útjában békés vagy háborús összeköttetésbe került? És e tekintetben majd csak nem természetesnek kell tartanunk, hogy midőn p. o. az arab hódító nép a byzáncai birodalom egyik virágzó tartományát meghódítja, melynek jogi

¹⁾ *Al-Baládorî Liber expugnationis regionum ed. De Goeje.* (Lugd. Batav. 1866.) p. 448.

²⁾ *Une question de droit mixte* (Alger 1878.)

³⁾ *Les origines du droit musulman* (*La France judiciaire* című folyóirat 1880-iki folyama 165—172. lapjain.)

⁴⁾ *Journal des Savants* 1882. 252—265. lapjain.

viszonyai sok százados fejlődésen alapulnak, midőn azon kérdés elé volt már most állítva, hogy e tartományt, melynek történelmi előzményeit a hódítás le nem rombolhatta, miképen lehet a khalifa birodalma számára megtartani; hogy — mondom — a meghódított nép magánjogi intézményeiből el *kellett* egyet-mást sajátítani, még pedig annál is inkább kellett ezt tennie, minthogy a hódító maga nem fejlesztett volt oly törvényeket, melyeket azok helyébe állíthat vala, ha eltörli őket. Hogy mily terjedelmű volt e kölcsönvétel, annak kimutatása nem tartozik ez értekezésem keretébe.

Itt a kérdés a törvényalkotás fejlődésének még primitívebb elemeire vonatkozik, arra a kérdésre ugyanis, hogy a muhammedánok a törvényalkotási módszert, a jogforrások meghatározását és azoknak használatát, szóval a jogi methodológiát melyet oly finomán kiképeztek, a magok szelleméből alkották-e, vagy pedig a jogtudomány keletkezésének ez alapelemeit kívülről vették-e át? Mint láttuk, Renan és azok, kik vele egy nézeten vannak, az arab geniuszüleményének mondják. Én nem hiszem annak, sőt azt a nézetet vitatom, hogy a törvényalkotás gondolatának s az e gondolatból fejlődött rendszernek legelső elemeit is, tehát nem csupán egyes positiv törvényeket, hanem a jog lehozásának módszerét is idegen körből kölcsönözték az arabok.

Még pedig az a meggyőződésem, hogy a muhammedán jogi iskolák azt a rendszert, mely szerint ők jogforrásaikat meghatározták és azokból törvényeket vontak le, egyenesen a *római jogból* kölcsönözték, és hogy annak a széles tanulmányinak alapjai, melyekkel még a jelenkor muhammedán tudósai is mecsetekben foglalkoznak, nem arab talajon keresendő, hanem az arabok által meghódított népek kulturájában.

Csak egész általában bocsátkozhatunk e tétel igazságának kimutatásába, és e célra hadd lássuk: a muhammedán jogtan miket határoz jogforrásoknak? Ugy gondolom, már ezeknek pusztá elősorolása is szembeszökővé teszi a római joggal való teljes egyezéseket.

III.

A legrégibb muhammedán jog, alkotó elemeit tekintve a következő alapokon épült fel. Mindenekelőtt az iszlám előtti arabok szokásaival kellett számolnia. Ezek közül az iszlám néme-lyet egyenesen eltörölt, mint a maga erkölcsi rendszerével meg-nem egyezőt, vele ellentétben állót; másokat teljesen fentartott és az isteni kinyilatkoztatás tekintélyével támogatott; túl-nyomó részöket (különösen a családi jogra vonatkozókat) át-módosította, midőn az arabok féktelen felfogásából eredő szo-kásaikat bizonyos határok közé szorította, megkorlátolta. Ide tartozik a soknejűség, a repudium stb. A mint Muhammed tekintettel volt az arabszokásokra saját törvényeinek megalko-tásában, úgy a későbbi muhammedán törvénytudósok a helyi *szokást* a meghódított országokban, ott a hol az iszlámmal né-miképen ki lehetett azt egyeztetni, mindig tisztelték; sőt sokan a jogforrások között is említik azt. Már az iszlám III. száza-dában találkozunk az '*urf*' műszóval; ez a szó jelöli a *szokásjog* fogalmát, melyről Al-Mukaddaszí a IV. században, mint a mu-hammedán jog egyik fontos alkotó eleméről, és az V. században Huszejn Kádi, mint általánosan elismert jogforrásról szól¹⁾.

Ha a szokásjogot itten első helyen említem, úgy teszem ezt tekintettel a muhammedán jog történelmi alakulására. Muhammedán tudós csak utolsó helyen említené. Első helyen áll a *korán* és a *traditio* törvényhozó tartalma. Ezekből áll a muhammedán jog *jus scriptuma*. Eleintén csakis ezt tartották igaz és jogosult törvényforrásnak. Rajta kívül semmi egyebet nem ismertek el jogforrásnak. Ámde vele egyedül csak a tudó-sok boldogulhattak; a gyakorlat elé állított bíró nem boldogult vele. Mert, mint már kiemeltem, vajmi sovány törvényhozás az a muhammedán *jus scriptum*, mely a mindennapi élet által nyújtott legközönségesebb esetekben sem ad útmutatást, tá-

¹⁾ Lásd az adatok kimerítő kimutatását munkámban: *Die Záhiri-ten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte. Beitrag zur Geschichte der mu-hammedanischen Theologie.* (Leipzig 1884.) 204—205. lapjain.

maszpontot biztos ítélet hozatalára. E hiányon kétféle módon segítettek. A jogászok azon köre, mely abból a tételből indult ki, hogy a *jus scriptum*on kívül nincsen érvényes jogforrás, ott, a hol az írás eszerben hagyta őket, *jus scriptumot* gyártott. Esetről-esetre előhozott Muhammed nevében egy-egy *jogi dictumot* azzal, hogy ezt a próféta így állapította meg, és hogy a csempészetnek kellő hitelt szerezzenek, eléje biggyesztettek egy úgynevezett *szanat*-ot, azaz »láncolatot«, mely mindazon tekintélyeket sorolta elé, kiknek közvetítésével az szájról-szájra hagyományoztatott. Ez volt a hagyomány-hamisításnak és gyártásnak egyik legkedveltebb iránya. Ily eredetű a muhammedán *jus scriptum*nak egy jó része. A jogászok, kik vele éltek, magokat a *traditio hircinek* nevezték.

De volt aztán egy másik kör is, mely a *jus scriptum* fogyatékosságán másképen akart segíteni. Ez a kör képviseli a tulajdonképi *jogi iskolát*. Csak vele születik meg sajátképen a muhammedán jog mint tudomány. Ez az iskola tagadta a *jus scriptum* kizárólagosságát és mellé, mint teljesen egyenlő rangu jogforrást, a *jus non scriptumot* rendeli. Ez volt a legelső lépés a muhammedán jog alakulására. Ugy hiszem, a jogforrások ilyenén kiegészítése nem *arab* gondolat; teljesen ellenkezik az arab szellem traditionális irányával. Azon körökből kölcsönöztek át a muhammedán jogászok, a hol a római joggal megismerkedtek, ezen jogrendszer befolyása alatt. És tényleg a *jus non scriptumot* elismerő iskola Mesopotámiában keletkezett s virágozott, és a muhammedán tudósok által *íraki* (azaz mezopotámiai) iskolának neveztetik is.

A *jus non scriptum* alkalmazásának legáltalánosabb és legrégebb módja a muhammedán jogtudományban az, a mit ők *Ra'*-nak azaz *nézetnek*, jobban mondva a kompetensnek elismert jogtudósnak az írott törvénnyel ellenkezésbe nem kerülő, ellenben azt kiegészítő vagy azt magyarázó *egyéni nézete*, ugyanaz, a mit más körben *opinio prudentium* néven ismerünk.

Midőn azt mondom, hogy ez *opinio* a hagyományozott *jus scriptum*mal ellenmondásba nem jó, úgy e körülmény csupa fiction alapszik. A muhammedán jogtudósok bőven éltek ama joggal, melylyel a rómaiaknál a *Prudentes* birtak, tudniillik az *interpretatio juris civilis*-sel. És, a mint ezt másutt bőven kimu-

tattam, a muhammedán jogászok törvényt magyarázata az írás által megszabott törvényt egyenesen halomra döntötte, midőn a gyakorlati élet az írott törvény szigorát keresztülvihetetlennek mutatta. A »*corrígere leges propter utilitatem publicam*« oly eljárás, melyet muhammedán jogtudósok bőven alkalmaztak, és az a meggyőződése, hogy e módszer alkalmazását a római jog fejlődésétől lesték el. A muhammedán jog Ra'j-járól, mint a jogfejlés egyik főmozzanatáról, szóról szóra elmondhatjuk azt, a mit a római jognak a fennálló törvények magyarázása által végbement fejlesztéséről ennek történetirői mondanak¹⁾.

Szóljunk egy pár szót a Ra'j-ról és állásáról a muhammedán jogban.

A Ra'j-nak alkalmazása a muhammedán jogtudományban, mint a gyakorlati jogi élet visszautasíthatatlan követelménye fejlődött. Az elméleti kánontudós könnyen utasítlatta vissza a Ra'j-nak, mint jogi forrásnak érvényességét: ő csak tanulmányozta a megírt és hagyományozott törvényforrásokat, a mindennapi élet változatokban gazdag eseteivel semmi dolga sem volt. De egy gyakorló bíró Irák-ban, vagy valamely más, az arab iszlámnak alávetett tartományban, nem érte be a gyakorlatban a hidsázi forrásokkal, a melyek a különféle országokban naponként felmerülő összes kérdésekre nézve, a melyek nem estek ama források szemkörébe, egyáltalában nem adhattak kellő felvilágosítást. A tény, melyet *Al-Sahrasztîni* — a mohammedán vallásfelekezetek történetirója — e szavakkal jellemez: »Az írott szövegek korlátoltak, a mindennapi élet esetei ellenben korlát-nélküliek, a véges pedig a végtelent nem foglalhatja magában,«²⁾ ez adta meg a lökést a speculatív elemeknek a jog deductiójába való behozatalára. Hiszen, hogy csak egyet említsünk, az iszlámnak újonnan meghódított tartományaiban a hidsáziaktól lényegesen különböző magánjogi viszonyok ural-

¹⁾ Áll nevezetesen mindaz, a mi Savigny-nál: *System des heutigen römischen Rechtes* I. köt. 294. lapon és Marczzoll: *Lehrbuch der Institutionen des römischen Rechtes* 52. lap. (10. kiadás) e magyarázó eljárás jellemzése tekintetében előadatik.

²⁾ *Book of religious and philosophical sects by Muhammed Al-Shahrastani* (ed. W. Cureton, London 1846.) p. 154.

kodtak, részben olyanok, melyek az ország agrárius hagyományaiiban gyökereztek, részben pedig olyanok, a melyeket épen az arab hódítás idézett elő; hogyan felelhetett volna meg tehát egy egészen más feltételekből kiinduló codex azokra a kérdésekre, melyek amaz új viszonyokból származtak? Ilyen és ezekhez hasonló jelenségek, így különösen az is, hogy a meglevő jogforrások nem határozott kört írtak le, hanem csak alkalmilag keletkezett döntvényeket nyújtottak, a melyek még azon a földön sem, a melyen keletkeztek, nem voltak elégségesek minden jogi kérdés eldöntésére; e jelenségek arra kényszerítették a bírákat, hogy magokat illetékeseknek tartsák arra, hogy a meglevő, szentnek tartott anyag szellemében s összehangzásban vele, egyéni véleményöket, belátásukat jogosultnak ismertessék el oly concrét esetekben, melyekben a hagyományos törvény nem adott felvilágosítást. Hogy mennyire érezték szükségét a jogforrások ilyen kiegészítésének, abból is látszik, hogy még a merev traditionariusok is, bár kedvetlenül, de engedve a tények kényszerítő hatalmának, a Ra'j alkalmazásába belenyugodtak. De azért a legvégső határig követték rendszeröket, a mennyiben, hogy minden concrét esetre nézve egy hagyományos törvény lehessen kezök ügyében, a melyet aztán a gyakorlatban követhetnek, gyakran — a mint fönnebb a 11-ik lapon már ki is emeltük e tényt — nem is törődtek a traditió hitelességével, ha arról volt szó, hogy a bíró ítélete számára hagyományos tekintélyt kell kimutatni. Ily önámítás által legalább a formának akartak eleget tenni. Abu Dávud — így értesülünk — a »leggyöngébb« traditiót is fölvette gyűjteményébe, ha a jog valamelyik paragrafusára nézve nem volt hitelesebb traditió fellelhető. Sok hagyomány-hamisítás ezen elvi törekvésekből vehette eredetét, hogy a Ra'j-ot, legalább látszólag, a mennyire és a meddig csak lehetséges kikerüljék. Mert hiszen ama koholt hagyományok még sem voltak egyebek, mint hagyomány alakjába öltöztetett Ra'j. Sa'binak ezen mondást tulajdonítják: »A Ra'j olyan mint a dög, csak ha nagyon megszorul az ember, használja fel táplálék gyanánt.« S tényleg itt-ott azon megjegyzéssel találkozunk, hogy még gyakorló bírák is makacsul ellene szegültek a Ra'j alkalmazásának. De azért aligha voltak sokan azok, a kik, mint a 209-ben meghalt Hafsz b. 'Abdalláh

Al-Nisâbüri, magokról azt mondhatták volna, hogy húsz évig foglalták el a bírói hivatalt $\text{\text{£}}$ nélkül, hogy csak egyszer is Ra'j alapján döntöttek volna.

A Ra'j követői, a subjectiv mozzanatoknak a jog deductiójában való elismerésére, a jogcízmet a hagyományozott isteni törvény szellemében találták. Hivatkoznak — igaz ugyan, hogy nem lehet biztosan tudni, vajjon már a régibb korban is történt ez — pl. arra, hogy az isteni törvény két tanúnak tanuságtételét és az esküt bírói bizonyítéknak tekinti. De hát nincs kizárva a lehetőség, hogy a tanúk bona vagy mala fide hamis tanuságot tesznek, vagy hogy az esküt hamis állítás bizonyítására teszik le. Mégis e bizonyítékok alapján, legjobb meggyőződése szerint dönti el a bíró a fenforgó jogi esetet. Aztán pedig az iszlám bírói gyakorlatának legrégibb történetéből is hoznak bizonyítékokat — persze nagyon kétes hitelű traditiókat — hogy hagyományos decisiók hiányában a Ra'j-ot minden ellenmondás nélkül jogi-forrás gyanánt használták. Mind a »társak« (azaz Muhammed korabeli követői) a kik a joggyakorlat élén állottak, így vélekedtek legyen s az első khalifák helyeselték eljárásukat; s azért senki sem fogja kétségbevonni igazhitűségüket vagy őket olyan újítások behozatalával gyanusítani, a melyeket az Isten megtiltott. Így már Abû Bekr-ről beszélnek, hogy mikor két peres fél bírói ítéletét kérte, először Isten könyvében keresett döntést; ha benne a fenforgó esetet eldöntve találta, akkor az Isten által kinyilatkoztatott ítéletet mondotta ki; ha nem találta itt, a próféta szunnájában keresett ítéletet; ha itt sem talált határozott döntést, megkérdezte a társakat, hogy ismernek-e olyan ítéletet a prófétától, a mely a jelen esetre alkalmazható volna. Ha ezen kísérlet sem sikerült, akkor a község fejeivel tanácskozott s azon nézet szerint döntött, a melyben mindnyájan megegyeztek. Így szokott 'Omar is cselekedni. Ibn Masz'ûd hasonlóképen azt közli, hogy oly esetekben, a mikor sem a könyvből, sem a szunnából, sem a jámborok beszédeiből és cselekedeteiből nem lehet az ítéletet levonni, a bíró önállóan a maga nézete szerint ítéljen »a nélkül, hogy mondaná: „Ez az én nézetem, de félek azt alkalmazásba venni“: mert, hogy mi van megengedve, az világos, hogy mi van megtiltva, az is világos, de a kettő közt kétes esetek vannak; hadd határozza meg azt, a mi fölött kétkedel az,

a mi iránt nincs kétség. « De a legfontosabb és legelterjedtebb bizonyítékot képezik azon utasítások, a miket már a próféta és későbbben 'Omar a meghódított tartományokba küldött bírónak adtak legyen; ezek legnyomósabb bizonyítékai a Ra'j védőinek, a kik eme érvényességének az iszlám első idejébe felnyúló tekintélyt és forrás régi traditiót igyekeztek tulajdonítani. Mu'ad b. Dsabal, a ki a próféta meghagyásából Jemenbe ment, küldőjének azon kérdésére, hogy milyen elvek szerint fogja hatáskörében a jogot kezelni, azt felelte, hogy oly esetekben, a melyekben az írásban és a traditióban nem talál felvilágosítást, a maga Ra'j-a szerint fog itélni. A próféta e szándék fölött a következő szavakban fejezte ki helyeslését: »Hála legyen az Istennek, hogy Isten prófétája küldöttjét azon nézetre segíti, mely Isten prófétájának tetszik. « 'Omar pedig a bíróná tett 'Surejhnek a következő utasítást adta: »Ha valamit Alláh könyvében találsz meg, ne kérdezz többé senkit; ha nem találsz meg valamit világosan Alláh könyvében, tartsd magad a szunnához, ha pedig a szunnában sem találod meg, akkor kövesd önállóan a magad nézetét. « Még más, minden valószínűség szerint apokryph bírói utasításokat kellene említenünk, a melyek 'Omar nevéhez fűződnek, nevezetesen egyet, melyben Abû Mûszâ al As'ari-nak az analogia alkalmazása ajánlta, természetesen abban az értelemben, melyben annak megengedhető ségét a rideg traditionalismust és a speculativ irányt közvetítő iskolák formulázzák. Ez így szól: »Eszed, eszed (legyen) az oly dolgoknál, a melyek bensőben ingadoznak, ha az Isten könyvében és a próféta hagyományában nem találsz rólok semmit. Ismerd meg az analogiákat és hasonlatosságokat és hasonlitsd össze magadban e dolgokat; s maradj a mellett, a mi legkedvesebb az Istennek és az ő prófétájának, s a mi a legvalóbb-színű. « Ezen hosszabb bírói utasításból vett szavakban úgy találjuk a jogtudomány terminológiáját, a mint az csak később vált általános keletűvé. Hogyha amaz elbeszélések hitelesek volnának, melyekben a bírónak Ra'j alkalmazása ajánlatik, akkor a conservativ traditionariusok ellenkezése a Ra'j-al szemben, Muhammed és 'Omar tekintélye ellenében megfoghatatlan volna. Hanem éppen azok authentiájának kétségbevonása s annak a kimutatása, hogy az illető tudósítások isnâdj a traditió tu-

domány törvényeinek nem felel meg, a legfőbb fegyver, mely-
lyel az ellenséges iskola azoknak bizonyító erejét megtámadja.
S tényleg ezen utasításoknak kritikai vizsgálata is kénytelen
azoknak hitelességét megtámadni. Olyan fogalmak és műszók
vannak bennök, a melyek ezen határozott jelleggel csak későbbi
korból származhatnak. Al-Beládori-nál (69—75. l.), ki a Mu-ád
b. Dsabalnak adott utasításokat bőven közli, a fennértett pont
nincsen megemlítve. A Ra'j-barátok bizonyítékainak e kifogá-
solt hitelessége mellett tehát az ellenkező véleményen levők
tovább is megtarthatták ama rossz jelentésnek a tudatát, melyet
a *R'aj* szónak mint theologiai műszónak tulajdonítottak, *Al-ra'j*,
a mely önmagában (a jó jelentést megszüntető jelző nélkül) a
közönséges arab nyelvhasználatban kedvező jelentésű szó, és
mint jó, helyes, meggondolt, okos nézet a »Hava-nak«-meggon-
dolatlan elhatározásnak, a tévedő szenvedély sugallatának elle-
nébe tétetik, a conservatív traditionarius értelemben határozott
rossz mellékjelentéssel bíró szóvá, és a theologiai nyelvhaszná-
latban ama Havá-al majdnem egyenlő jelentésivé süllyedt. Any-
nyit azonban a traditionális irány legszélső képviselői is megen-
gednek, hogy a Ra'j-ot már első nemzedékében a muhammedán
történelemnek a »társak patriarchális korszakában« is alkal-
mazták, természetesen azon megszorítással, hogy mindenki, a ki
alkalmazta, erőlyesen tiltakozott bizonyító erejének elismerése
ellen, és a maga részéről ilyen gondolatot visszautasított. A mu-
hammedán történelemnek ezen első korszakában az egyéni be-
látás szerint való döntés még egészen határozatlanúl, minden sa-
játképi irány és módszer nélkül lépett fel; csak a következő kor-
szakban nyert a Ra'j határozott alakot, s ekkor kezd biztos irány-
ban haladni. Ekkor a Ra'j az analogiának logikai formáját (ara-
bul: kijász) ölti magára. Ha előbb azt szokták mondani: »Ott,
a hol nincs írott vagy hagyományozott törvény, a törvényben
előre nem látott viszony előtt álló bíró a maga nézetét hivatja se-
gítségül,« ugy most azt mondták: »Az egyéni nézet ezen alkal-
mazásának az analogia keretében kell mozognia, a mely az
egyéni belátás önkényének megmutatja az utat, a melyen érvé-
nyességre juthat.« A kijász meghatározása és alkalmazásának
módjára nézve — Ibn Hazm előadása szerint — egymás mellett
két módszer fejlődött ki. Mindkettő megegyezik abban, hogy

olyan eseteket, a melyekben nem lehet az írott vagy hagyományozott törvényből ítéletet meríteni, amaz elismert forrásokban előforduló ítélettel való összehasonlítás alapján kell dönten. Csak a speculativ módon megismerendő tertium comparationis tekintetében tér el egymástól a két módszer. Mig az egyik azt rendeli, hogy a két egymással viszonyba hozott jogi eset, t. i. az írott és az ujonnan fölmerült közt anyagi hasonlóságot kell keresni, a másik módszer azt követeli, hogy az összehasonlításul idézett hagyományos törvénynek okát, ratióját (*illat*) kell kutatni, a törvénynek szellemét kell kifürkészni és megvizsgálni, valjon a szabadon kigondolt okviszony, melyben a törvény egy írásba nem foglalt elvhez áll, az ujonnan fölmerült esetet magában foglalja-e vagy nem?

Még csak annyit akarunk e futólagos jellemzés végén megemlíteni, hogy az a kérdés, vajjon szabad-e valamely törvénynek okát fűrészni, a későbbi theológiát igen élénken foglalkoztatta, s hogy még az analogiát kedvelő iskolák sem feleltek erre mindig igennel. ¹⁾

Én úgy hiszem, hogy maga a tény, hogy a jogfejlesztésnek az *analogia* útján való létesítése, a törvénynek analogisticus magyarázata a traditio hívei körében oly nagy ellenmondásra talált, oly annyira, hogy a muhammedán jogászok a speculativ elemek elismerése vagy visszautasítása szerint két ellentétes táborra oszlottak: mondom, hogy maga e tény is azt bizonyítja, hogy a speculativ jogmagyarázat, különösen pedig e módszer főfő-eleme, az *analogia* nem a muhammedán jog eredeti talaján termett.

Nem kételkedhetünk abban, hogy az *analogia* alkalmazását a muhammedán jogászok a római jogból kölcsönözték.

Ha olvasóim azokat a példákat szíveskednek tekintetbe venni, melyeket egy másik speciálisabb munkámban a muhammedán jog analogiáiról felhoztam, úgy hiszem, ők is meggyőződést szereznek arról, hogy az *analogia* alkalmazása e téren szakasztott mása a római jogászok analogizáló eljárásának. »Ex eadem lege duodecim tabellarum libertarum et libertorum tutela ad patronos non quia *nominatim ea lege de hac*

¹⁾ Lásd *Die Zikiriten* 5—12. lapján.

tutela cavetur, sed quia perinde accepta est *per interpretationem atqui si verbis legis introducta esset*» (Gaius e szavai ¹⁾) a muhammedán jogászok analógiai eljárására szóról szóra alkalmazhatók.

Egyáltalán a *jus non scriptum*-nak a tradíciók által váltig visszautasított elve, a mint vele a muhammedán jogtudományban mint annak egyik alkotó elemével találkozunk, melynek létezése tette csak lehetővé a hiányos hagyományokkal szemben a muhammedán jognak keletkezését: nem arab eredetű. Egyenesen idegen befolyásra vall, és e befolyás nem eredhetett máshonnan, mint a római jogot művelő körökből.

Valamint az *analogia* és *opinio* tekintélye, úgy határozottan a római jogra vall mint forrására a muhammedán jogtudomány egy másik igen fontos és majd csaknem általánosan elismert elve: az úgynevezett *idsmâ'* jogforrási természete. A muhammedán jogtanárok tudniillik azt tanítják, hogy a *jus scriptum* hiányában törvény erejével bír a *consensus ecclesiae* vagy *consensus doctorum ecclesiae*. Ha kimutatható, hogy bizonyos kérdésre nézve az iszlám tekintélyei a különféle nemzedékek folytán, akár ugyanezen tant hirdették, vagy egyenlő gyakorlatot követtek, vagy akár csak bizonyos irányban hallgatólag beleegyezéseket adták, akkor e három rendbeli *consensus* bármelyikének *vim legis*-t tulajdonítanak a későbbi nemzedékek tudósai. Az igaz, hogy a muhammedán jogtudomány különféle iskolái a *consensus*-nak mint jogforrásnak értelmezésében elágazó véleményeket hirdetnek. Így p. o. némelyek csak is Muhammed úgynevezett »társainak« (szahlhâba) *consensus*-át ismerték el jogforrásnak. De bármily szétágazók legyenek is a *consensus* közelebbi mozzanatainak meghatározásai a muhammedán jogi iskolákban, e jogforrás elvi elismerésére nézve mindnyájan egyetértenek. Nem kételkedem pedig abban, hogy ezen elv nem egyéb, mint alkalmazása azon Severus császárnak tulajdonított tanításnak: »in ambiguitatibus quae ex legibus proficiscuntur, *consuetudinem aut verum perpetuo similiter judicatarum auctoritatem vim legis obtineri deberi*.«

A *consensus* elvének átkölcsönözése annál természetesebb és könnyebb volt, a mennyiben éppen ez a jogi elv az egyházjog-

¹⁾ Institut. lib. I. 165.

ban is mély gyökeret vert. A következő fejezetben pedig látni fogjuk, hogy a muhammedánok egyházi részről ismerkedtek meg a római jog rendszerével. Tertullianus e szavai: »*Quod apud multos unum invenitur non est erratum sed traditum*« (Praescript. advers. haeretic.) számos változatokban majd csaknem szóról szóra találhatók a muhammedán tanárok mondásai között, akár jogi, akár dogmatikai téren.

IV.

A muhammedán jogforrásoknak a római jogéival való egyezése kimutatásában még tovább mehetnénk. Megemlíthetnők, hogy a *fetva*, a mint az a muhammedán jogfejlődés első idejéből ismeretes, teljes mása a *responsa prudentiumnak*, és még sok egyéb apró egyezésre terjeszkedhetnénk ki, melyeknek alapos elbírálására azonban csakis jogtörténeti téren szakavatott tudós volna hivatva.

Egy feltűnő jelenségre azonban mégis rá kell irányoznom az ázsiai kulturtörténet barátainak figyelmét: azon szerintem nem pusztá véletlenre visszavezethető tényre, hogy az araboknak azon szava, melylyel mintegy terminus-technicus-sal magát a jogtudóst elnevezik, oly szakasztott mása a rómaiaknak megfelelő elnevezésnek, hogy ha itt nem pusztán a véletlen szeszélyével van dolgunk, már maga e tény is a római jogi institutióknak a muhammedánokéira való nagy hatására engedne következtetniünk. Az a szó, melylyel a muhammedánok a magok törvénytudományát jelölik »*al-fikh*« eredeti értelmében, mint *okosság*, *belátás*, belőle van képezve a *fakih* (többes szám: *fukahâ*) szó, mely eredetileg *belátó*, *okos embert* jelöl, később pedig ¹⁾ kizárólag a *jogász* megnevezésére foglaltatott le. Nem a *prudens*-nek és a (juris) *prudentiâ*-nak szószerinti fordításával van-e dolgunk ez esetben?

És magának a jognak definitiója, mint »*rerum humanarum ac divinarum notitia*« is hagyott nyomot a muhammedánok

¹⁾ A *fikh* és *fakih* szavak jelentésének történetéről bővebben értekeztem *Die Zuhiriten* stb. 19. lapján.

körében. ¹⁾ Egészen az iszlám V. századáig általán az volt a muhammedán tudósok tana, hogy a jogtan az isteniekkal foglalkozó tudományok körébe tartozik. Csak *Al-Gazzâlî* híres muhammedán vallásbölcse, midőn a formalistikus elemnek a vallásban háborút izent, ²⁾ dolgozott azon, hogy a jogtudománynak a *divinarum rerum notitia*-jára vonatkozó méltóságát eltörölje. »Hogyan is volna képzelhető — úgy mond — hogy a házasság felbontását, házasfelek közötti perlekedést, az előleges fizetéssel járó adásvevési ügyleteket, a bérleti viszonyokat és egyéb ily polgári dolgokat tárgyaló tudomány az ember jövődöbeli üdvözülésével összefüggésben álljon?«³⁾

De tegyük hozzá, hogy *Al-Gazzâlî* nem szószólója a muhammedán theologia közvéleményének sem a maga idejére, sem pedig későbbi századokra nézve. Hisz épen arról a munkájáról, melyből az ép említett nyilatkozatát idéztem, *Ibn Hamdîn*, kordovai kádi a XI. században azt a fetvát adta ki, hogy a ki elolvassa azt, már eo ipso hitetlen ember, minélfogva e munkának összes példányait máglyára kell vetni. Ezt a példát a fejedelem meg is erősítette azzal, hogy a kinek házában e munka találtatnék, halálra és birtokainak elkobzására ítéendő.⁴⁾

V.

De két főkérdésre még felelettel tartozunk. Melyik volt az az érintkezési pont, melyen az arabok a római jogiskolákkal találkoztak, és ha létezett ily pont, feltehető-e és kimutatható-e oly mérvű és oly irányú érintkezés a két kör között, mely egy egész sereg jogi alapelv átkölcsönzését lehetővé tette?

E kérdésekre az arabok kulturtörténetének mai állásából teljesen határozott feleletet lehet adni. Véleményem szerint az

¹⁾ Lásd *Sachan Zur ältesten Geschichte des muhammedanischen Rechts* (Bécs, 1870) 14. l.

²⁾ Jellemzését lásd *Jelentésben a m. tud. akadémiai könyvtár számára Keletről hozott könyvekről* (Budapest, 1874.) 19—20. l.

³⁾ Lásd *Die Zihiriten* stb. 182. l.

⁴⁾ *Dozy, Geschichte der Mauren in Spanien bis zur Eroberung Andalusiens durch die Almoraviden* II. köt. 387. lap.

arabok részéről a római jogrendszerből történt kölcsönzések, minthogy a jogtan alapelveit illették, melyeken később a muhammedán jog teljes rendszere felépült, csakis ott történhettek, a hol a sajátképi muhammedán jogtudomány legelőször megalkult. A muhammedán jogi iskolák, ellentétben a pusztán traditionalis, azaz a positiv írott jogforrásokat tanulmányozó iskolákkal, az iszlám II. századában létesültek legelőször, még pedig Szýriában és Mezopotámiában. Ekkor és itt keletkezett a *jus non scriptum* elismerésének rendszeres alkalmazása a régi, pusztán traditionalis iskola ellenzése mellett. De ugyanazon időben VIII.—IX. század Kr. u. ugyancsak Mezopotámiában még virágzóban voltak a keresztény egyház köreibben azon jogi tanulmányok, melyek a római jognak a keleti tartományokra való alkalmazását mutatják elé. Tudjuk, hogy a nesztoriánus egyház Mezopotámiában és Persiában egy gazdag jogi irodalmat fejtett ki; rendszeres előadásokat, compendiumokat és törvénytárakat szerkesztettek szýr nyelven, és a szýr irodalomtörténet egész sorát említi az akkor tájt élt egyházi tudósoknak, kik munkáikban a római jogon alapuló törvénytudományt művelték és előbbrevítették.

E tanulmányok az arab hódítás után is nem pusztán elméleti jelentőséggel bírtak, hanem igen előkelő gyakorlati értékűek is volt. A muhammedánok ugyanis a meghódított keresztény népnek autonóm jogszolgáltatást engedélyeztek, sőt a keresztény egyházi bíróságok ítéleteinek végrehajtására saját közegeiket rendelkezésre boesátották. Ily körülmények között a jogi tanulmányok még a muhammedán hódítás után sem veszítették el azt a fontosságot, melylyel ez idő előtt bírtak. Ez igen fontos és a muhammedán kormányzás szellemére nézve fölötte érdekes ténynyel bővebben foglalkoznak *Bruns* és *Sachau* berlini tanárok, az V. századból való egy szýr törvénykönyv kiadása alkalmával, mely a muhammedán hódítás után is érvényben volt és melyet gyakorlati czélokra arab nyelvre is lefordítottak. ¹⁾

¹⁾ *Sýrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert.* Leipzig 1880. A fenn említett tényeket tekintve, lásd különösen e munka 173—177. lapjait.

Ily körben tehát meg volt adva az alkalom arra, hogy a muhammedán tudósok, midőn a hagyomány által nyújtott anyagot a gyakorlati élet számára használhatóvá akarák tenni, hogy azon módszerekhez folyamodjanak, melyet a környezetökben élő egyházi jogtudósok alkalmaztak. Nem kell ugyanis azt hinni, hogy a muhammedánok tudós körei a keresztény egyháziaktól teljesen elszigetelve éltek, és hogy elzárkóztak minden az idegen vallás részéről eredő befolyás elől. Hogy nem így áll a dolog, azt különösen Kremer Alfréd kimutatásai óta biztosan tudjuk. Kremer t. i. azt mutatta ki, hogy a muhammedán egyházban, az iszlám II. századában támadt dogmatikai viták és az azokból kifejlődött dogmatikai pártok és felekezetek egyenes utánzásai és kölcsönzései azon dogmatikai vitáknak és pártoknak, a melyek ugyanazon időben a keleti, nevezetesen a szyr egyházban felléptek, volt, és hogy az egykorú keresztény egyházban uralkodó theologiai kérdések azok, melyek a mohammedán dogmatika keletkezésére a legelső ösztönzést nyújtották. Ily érintkezésre különösen a khalifátus székvárosa Damaszkus nyújtott alkalmat, hol az umajjad khalifátus uralkodása alatt a keresztény theologia egy nevezetes iskolája virágzott, melynek főképviselői Johannes Damascenus — kinek atyja 'Abdalmalik khalifa egyik udvari hivatalnok is volt — és Theodoros Abucara. Az irodalomban mindkettőtől fennmaradtak vitázó beszélgetések, melyek közöttük és muhammedán theologusok között folytak. A kereszténységnek szabad helyzetéből az umajjad khalifa székvárosában számos érintkezési pontok támadtak közötté és az iszlám keletkező tudománya között. »A dialektikai tekintetben finoman iskolázott görög theologusoktól legelőször tanulták el az arabok az általok később oly nagyrabecsült bizonyítási mesterséget, és sajátították el azt a dogmatikai szörszálhasogatást, melytől a byzánczi tudomány áradozott. Csak ily módon érthető meg az a meglepő hasonlatosság, mely a byzánczi keresztény és a muhammedán dogmatika rendszerei között mutatkozik.«¹⁾

Ha már most a dogmatika tekintetében a muhammedánok Damaszkus keresztyén egyháztudósai befolyása alá helyez-

¹⁾ *Culturgeschichte Streifzüge auf dem Gebiete des Islams* (Leipzig 1873.) 2—8. lapjain.

ték magokat, oly annyira, hogy még a dogmatikai műszók egy-némelyike is egyenes fordítása e megfelelő görög dogmatikai műszónak. van-e valami feltűnő abban, hogy a jogi tekintetben teljesen járatlan, és, mint már említettük, minden jogfejlődési előzmény nélkül szükölködő arabok, abban a pillanatban, midőn keletkező állami életök törvények alkotására szoritotta őket, a környezetökben élő római jogból kölcsönözték a módszert, melyet aztán saját törvényforrásaikra alkalmazván, a muhammedán jog kifejlését lehetővé tették?

E kölcsönvétel feldolgozásában, szellemi elsajátításában sok eredetiséget, valódi tehetséget tanusítottak a muhammedánok. De a jogtudomány fejlesztésében is, mint szellemök sok egyéb tényében, az alapvető gondolatokat idegen körökből vették. Ezt a tényt akartam jelen értekezésemmel bebizonyítani.

Melléklet öt khálymik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. Szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mivelése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l. 40 kr. — IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinand l. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről. tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. Goldziher Ignácztól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartottgyűléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. Szám. Az új szókról. Fogarasi János r. tagtól. 1875. 15 kr. — VIII. Szám. Az új magyar orthologia. Toldy Ferencz r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinand l. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. Szám. A nyelvújításról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinand l. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Sámuel r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinand lev. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — IV. Szám. Brassai és a nyelvújítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. Szám. Emlékezésed. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. — VII. Szám. Aeschylus. Télfy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. Szám. A mutató névmás hibás használata. Barna Ferdinand l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. Imre Sándor l. tagtól. 1876. 97. l. 60 kr. — X. Sz. Berczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól 10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréltól. 10 kr. — II. Szám. A mandsuk szertartásos könyve. Bálint Gábortól 10 kr. — III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairóikról. Dr. Barna Ignác l. tagtól 20 kr. — IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval. Goldziher Ignác l. tagtól. 50 kr. — V. Emlékezésed Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szilágyi István l. tagtól. II. Vaszary Kolozstól. III. Révész Imre l. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékezésed Mátray Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól. 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszonyatai. Barna Ferdinand l. tagtól. 20 kr. IX. Eranos. Télfy Iván lev. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékről. Joannovics György l. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. Barna Ferdinand l. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos, magyar-sínai nyelvhasonlítása. Budenz József r. tagtól 10 kr. III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól. 20 kr. — IV. Kapcsolata Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdinand, lev. tagtól. 10 kr. — V. Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdinand l. tagtól. 30 kr. VI. Rankavis Kleon új-görög drámája. Télfy Iván lev. tagtól. Ára 30 kr. — VII. A nevek uk és ük személynagairól. Imre Sándor l. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékezésed Székács József t. tag fölött. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IX. A töröktatár nép primitív culturájában az égi testek. Vámbéry Ármin r. tagtól. 10 kr. — X. Batori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló.) Volf György l. tagtól. 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. Dr. Ábel Jenő től. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány Istenei s ünnepi szertartásai. Barna Ferdinand l. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. Dr. Genetz Arvidtól. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni művészetéről. Gróf Zichy Ágosttól. 1 ft. — V. Emlékezésed Pázmány Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmádon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta Szász Károly r. t. 10 kr. — VI. Ukonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — VII. Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben. Mayer Auréltól. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Dr. Ábel Jenő től. 80 kr. — IX. Ujperzsa nyelvjárások. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló Imre Sándor r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlébeszéd Schiefner Antal k. tag felett. Budentz J. r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. Dr. gróf Zichy Ágost l. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk újabb fejlődése. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IV. A hunnók és avarok nemzetisége. Vámbéry Ármin r. tagtól 30 kr. — V. A Kún- vagy Petrarkacodex és a kúnok. Hunfalvy Pál r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlébeszéd Lewes Henrik György külső tag fölött. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. Barna Ferdinánd l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer aesthetikája. Dr. Ruzsicska Kálmántól. 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb istni lényei és áldozat szertartásai. Barna F. l. tagtól. 30 kr. — X. Lessing mint philologus. Dr. Kont Ignácztól 30 kr. — XI. Magyar egyházi népelemek a XVIII. századból. Székfoglaló. Bogisich Mihály l. tagtól 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. Simonyi Zsigmond l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentés alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) Simonyi Zsigmond l. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar hűnmonda. (Székfoglaló). Heinrich Gusztáv l. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szömi irodalmi társaság. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) Joannovics György t. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. Ballagi Mór r. tagtól. 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophocles tropusaival. Miveltégtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) Dr. Petz Vilmos tanártól. 60 kr. — VII. Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VIII. Cationale et Passionale Hungaricum. Bogisich Mihály l. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Jakab Elek l. tagtól. 50 kr. — X. Emlébeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett. Dr. Heinrich Gusztáv l. tagtól. 40 kr. — XI. Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. Bartalus István l. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar romanticismus. (Székfoglaló). Bánóczy József l. tagtól. 10 kr. — XIII. Újabb adalék a magyar zene történelméhez. Bartalus István l. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Hunfalvy Pál r. tagtól.	20 kr.
II. Ujgöörög irodalmi termékek. Dr. Télfy Iván l. tagtól.	40 kr.
III. Középkori görög verses regények. Dr. Télfy Iván l. tagtól.	30 kr.
IV. Idegen szók a görögben és latinban. Dr. Pozder Károlytól.	50 kr.
V. A csuvasokról. Vámbéry Ármin r. tagtól.	30 kr.
VI. Szám. A számlálás módjai és az év hónapjai. Hunfalvy Pál r. tagtól.	20 kr.
VII. Tegledi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. Majláth Béla l. tagtól.	10 kr.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI

IRTA

PONORI TEWREW K EMIL.

TARTALMA:

I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymologia. V. Purismus. VI. Neologismus. VII. Mondattan. VIII. A fordításról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata,

tekintettel

az ujtás helyes módjára.

Irta

Imre Sándor,

a magy. tud. Akadémia l. tagja.

TARTALOM: Bevezetés. — I. Hangtani ujtások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. — IV. Szófüzés. — V. Stil.

Ára 1 frt.